

Опубліковано у: Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. Серія: Історія. –Вінниця, 2008. – Вип.13. – С.334-339.

Ірина Петренко

**ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЮБУ І СІМ'Ї СЕРЕД ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII – ПОЧ. XIX СТ. В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ
ПОВСЯКДЕННОСТІ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРАЦЬ СУЧАСНИХ
ЗАРУБІЖНИХ І РОСІЙСЬКИХ НАУКОВЦІВ)**

На сьогоднішньому етапі розвитку науки соціальна історія стала найбільш популярним і актуальним методологічним напрямком досліджень. Свідченням цього є збільшення кількості монографій, дисертацій, статей, проведення спеціальних конференцій, присвячених різним аспектам соціальної історії¹. Українську історичну науку, хоча пізніше, ніж західноєвропейську, також не оминула ця тенденція. Становлення і розвиток нової парадигми дослідження історії викликало значну зацікавленість вітчизняних і зарубіжних вчених проблемами соціальної історії на мікрорівні. На сьогоднішній день в Україні не створено жодної фундаментальної праці з історії повсякденності – одного з напрямків соціальної історії, українського народу, однак необхідність її вже давно назріла в руслі сучасного розвитку науки. За словами сучасного українського історика О.Удода, українська історична наука досі перебуває в полоні стереотипів марксистської історіографії, яка віддавала пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії, популяризувала історію партії та ін. Але все це – ще не історія людей. Політична історія – це історія еліти. А що в такому випадку уготовано багатомільйонному народові? Очевидно, горезвісне – бути гвинтиком або нулем (адже людина без партії, за словами пролетарського поета, – ніщо, нуль)².

Новий напрямок у методології історії – історія повсякденності пов'язується з діяльністю французької історіографічної школи „Анналів”. Її представники М.Блок, Ф.Бродель, Л.Февр твердо обстоювали людинознавчу концепцію історії і виходили з того, що вона не може відбуватись поза людьми та їхньою свідомістю, вона проходить крізь них, за їх участю. Ментальність, ідеологія та соціальна поведінка людей є невід'ємною складовою історичного дослідження, одним із важливих аспектів для розуміння історії певного періоду. У передмові до праці Ф.Броделя „Структури повсякденности: возможное и невозможное” Ю.Афанасьєв зауважив: „Виступаючи за оновлення історії, М.Блок і Л.Февр доводили, що до числа історичних фактів відносяться не лише „події” зі сфери політичного життя, але перш за все явища, процеси, у тому числі соціально-економічного розвитку. „Аналлі” М.Блока і Л.Февра виступали за розробку „історії мас” на протигагу „історії зірок”, вони ратували за людину-трудівника, за історію, видиму не „зверху”, а „знизу”³.

Історія повсякденності виросла із протесту проти розгляду історії в абстрактних поняттях, глобальних теорій, надмірної політизації та ідеологізації всього суспільного життя. Дослідники цього напрямку занурюються у дослідження невеликих спільностей: сім'ї, парафії, населеного пункту, школи, вулиці, міського кварталу, домашнього побуту, доквілля тощо. Відомий французький історик Ф.Бродель

зауважував, що історія набуває свій смисл тільки тоді, коли вона розглядається на вертикальному зрізі: від повсякденного життя на рівні землі і до успіхів, до досягнень (і несправедливостей) суспільної надбудови ⁴.

У зв'язку з цим актуальності набуває питання висвітлення сучасними зарубіжними і російськими дослідниками шлюбно-сімейних відносин, демографічної поведінки серед православного населення Російської імперії XVIII ст., вплив Православної Церкви на регулювання демографічних процесів.

Метою даної статті є показати процес зацікавлення і, як результат, збільшення останнім часом монографій, дисертацій, статей сучасних зарубіжних і російських істориків з історії шлюбу і сім'ї серед православного населення Російській імперії у XVIII – на поч. XIX ст., а також прагнення виявити методологічні підходи цих праць і специфіку дослідження тих чи інших аспектів загальної проблеми.

Сім'я є одним із важливих інститутів суспільства. Її структура, розвиток і функції нерозривно пов'язані з історією самого суспільства. Вона є основою соціальної та господарської діяльності. Селянська сім'я стає об'єктом наукового історичного аналізу з другої половини XIX ст. Початком сучасного етапу розвитку шлюбно-сімейних відносин вважаються 60-ті роки XX ст. Він пов'язується з іменами таких відомих дослідників, як Дж. Хаджнал, П. Ласлетт, М. Міттерауер, А. Каган та інші. Хоча у працях цих дослідників не висвітлюються безпосередньо шлюбно-сімейні відносини серед населення Російської імперії, однак вони є важливими для виявлення загальних тенденцій і порівняння специфіки дослідження вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Історик і демограф Дж. Хаджнал вперше показав перспективність порівняльного вивчення структури сім'ї в різних регіонах світу. Він розділив Європейський континент на дві великі зони, для кожної з яких був притаманний власний тип шлюбної поведінки (західно- і східноєвропейський)⁵. Історик порівняв ці два типи шлюбної поведінки, дійшовши до висновку, що на Заході сини, позбавлені нерухомої спадщини, змушені були більше розраховувати на свої сили, а це сприяло розвитку індивідуалізму і підприємливості. Населенню ж Сходу були притаманні інші психологічні риси – вміння ладити із численними родичами і підкорятися авторитету старших, нав'язувати свою волю молодшим заради підтримки порядку в родині й господарстві ⁶.

П. Ласлетт розробив методіку опису дворів і класифікував домогосподарства з точки зору структури сім'ї. Він запропонував три основні типи домогосподарства: 1) просте, або нуклеарне, сімейне господарство, що складається з однієї подружньої пари з дітьми і без них; 2) „розширене” сімейне домогосподарство, яке утворюється тоді, коли в одному дворі разом із подружньою парою проживає ще один або кілька родичів, котрі не утворюють подружніх пар; 3) мультифокальне сімейне домогосподарство, котре складається з декількох нуклеарних сімей ⁷. М.Міттерауер і А.Каган свою статтю присвятили порівняльному аналізу структури сім'ї в Росії і Центральній Європі⁸.

Німецький історик Е.Фукс на сторінках своєї праці „Иллюстрированная история нравов” торкається багатьох важливих складових шлюбно-сімейних відносин: шлюб із розрахунку, кокетство, флірт, подружня невірність, сексуальне виховання, статева мораль тощо. Дослідник розглянув ці аспекти шлюбної поведінки, виходячи з їхньої моральності. У вступі до своєї праці автор зазначив: „Моральна поведінка, моральні

погляди і настанови, які нормують і санкціонують статеве життя кожної епохи, є найбільш характерними і яскравими виразниками духу тієї епохи. Сутність кожного історичного періоду, кожного народу і кожного класу відображається у них найнаочніше”⁹. Хоча Е.Фукс у своїй праці зупиняється, переважно, на аналізі шлюбу і сім'ї у буржуазному середовищі міського населення Європи, але виявлені ним закономірності були характерні й для дворянського стану Російської імперії XVIII ст.

У центрі роботи німецького історика, спеціаліста з історії сім'ї Райнхарда Зідера ключові проблеми соціальної історії сім'ї Західної і Центральної Європи кінця XVIII – XX ст. Автор глибоко дослідив важливі тенденції історичного розвитку сім'ї – відділення у просторі й часі сімейного життя і виробничої праці, занепад патріархальної традиції „великого дому” та розширення автономії сім'ї, що посіла місце у приватній сфері суспільного буття, еволюція системи відносин сім'ї і суспільства, вплив церкви, держави, громадської думки на подружнє життя тощо. Інтерес становлять і різні аспекти сімейного життя: вибір подружньої пари, шлюбна поведінка, народження та виховання дітей, ставлення до старості, сексуальність до і після шлюбу тощо. Особливе місце у системі шлюбно-сімейних відносин посідає питання про історичну типологію сім'ї, а також перспективи її розвитку в умовах інформаційного (постіндустріального) суспільства.

Р.Зідер називав сім'ю „маленьким дзеркалом великого суспільства”. Дослідник зауважив: „Сім'я розуміється не як „світ у собі”, а як соціальний мікрокосм, у якому відображаються суспільні відносини, живуть і працюють люди, соціалізовані даним суспільством, і вони сами соціалізують те, що відбувається на зміну поколінь”¹⁰. Автор детально охарактеризував селянську сім'ю, як господарську одиницю, розподіл у ній праці та влади, дослідив чоловічу і жіночу роботу. Великий інтерес становить дослідження Р.Зідера щодо народження і виховання дітей. Автор відкинув точку зору деяких дослідників про те, що матері не мали ніяких почуттів до своїх дітей, а часта дитяча смертність притупляла біль і страждання батьків. Дослідник зауважив: „Вони лише по-іншому сприймалися і виражалися не інтроспективно емпатією та словом, а символами і ритуальними діями”¹¹.

Серед сучасних російських вчених соціальної історії свої роботи дослідженню розвитку шлюбно-сімейних відносин присвятили П.Ш.Габдрахманов, М.К.Любарт (у Франції), В.Долгов (у Київській Русі), М.К.Цатурова, Н.Л.Пушкарьова, Ю.Лотман, К.П.Марєєва, Б.М.Миронов, Ю.М.Гончаров, також білоруський історик В.Л.Носевич та інші.

Один із розділів монографії П.Ш.Габдрахманова „Средневековые крестьяне и их семьи: Демографическое исследование средневековой деревни VIII-IX веков (по данным грамот)” присвячено шлюбності та безшлюбності, сексуальному життю селян, умовам шлюбності і моделям шлюбної поведінки, чисельності дітей у родинах, тривалості життя тощо¹². Дана монографія важлива тому, що дає змогу порівняти моделі шлюбної поведінки селян, рівень безшлюбності, народжуваності, дитячої смертності тощо.

Монографія М.К.Любарт становить собою фундаментальне дослідження сім'ї в селянському середовищі Франції XVIII ст.¹³. Вона написана на широкому колі джерел: історико-етнографічних, правових, демографічних, фольклорних тощо. Автор

проаналізувала шлюбно-сімейне законодавство, дошлюбну поведінку молоді, вік і мотиви вступу до шлюбу, вибір партнера, розлучення, повторні шлюби, а також зупинилася на типології, структурі, функціях сім'ї на сімейних звичаях і обрядах. Дане дослідження важливе тим, що дає змогу порівняти процес розвитку шлюбно-сімейних відносин у Франції та Російській імперії у XVIII ст., а також політику держави і церкви по відношенню до підданого населення.

М.К.Цатурова вперше в радянській історіографії дослідила російське сімейне право. У монографії автор розглянула основні інститути сімейного права: укладання шлюбу, опіку і попечительство, розлучення, припинення шлюбу, правове регулювання сімейних відносин, а також проаналізувала велику кількість законодавчих актів, пам'яток церковного права та інші джерела, безпосередньо документи архівів Москви і Санкт-Петербурга. М.К.Цатурова висловила свою позицію на роль церкви у шлюбному праві, а також характер її відносин із державою і підданими Російської імперії. Автор відзначала: „У XVIII ст. держава взяла на себе регулювання частини питань, які раніше належали церкві, а також вдосконалювала інститути сімейного права: інститут шлюбу, вдівства, опіки, створювала закони, які встановлювали майнову самостійність дружини...Зменшивши вплив церкви на сімейно-побутові проблеми, держава, на мій погляд, не змогла її замінити. Церква тримала під неослабним впливом сімейні процеси”¹⁴.

Сучасний російський історик В.Долгов свою статтю в часописі „Соціум: Альманах соціальної історії” присвятив такій делікатній темі дослідження, як кохання, сексуальність і статеві мораль у Давній Русі¹⁵. Свою ж монографію автор присвятив дослідженню приватного життя людини Давньоруської держави. Він зауважив: „...найбільш, мабуть, таємничою сферою буття людини Давньої Русі до цього часу залишається її „приватне життя”, тобто відносини у сім'ї, серед друзів, одним словом, у колі особистого спілкування”¹⁶. Хоча дані дослідження виходять за рамки нашої проблеми, однак вони дають уявлення про встановлення монополії церкви у сфері шлюбно-сімейних відносин та зміну язичницьких уявлень слов'ян про укладання і розірвання шлюбу тощо.

Відома російська історик Н.Л.Пушкарьова свою працю присвятила таким актуальним і недослідженим проблемам історії повсякденності, як становище жінки в руській та російській сім'ї у X-XX ст., російській сім'ї у „новій” і „традиційній” демографічній історії, мати і материнство, а також порівняльний підхід до шлюбно-сімейної сфери життя людини у православ'ї й католицизмі¹⁷. Значення цих праць для вивчення історії повсякденності важко переоцінити для сучасного історика, адже вони відрізняються глибиною дослідження, професіоналізмом автора, підняттям глобальних проблем з історії повсякденності в різні історичні періоди, ґрунтовною джерельною базою. Фактично Н.Л.Пушкарьова започаткувала фундаментальні дослідження з історії приватного, неофіційного життя людей у різні історичні епохи в російській історіографії, заклавши фундамент для подальших досліджень із шлюбно-сімейної історії.

Російський історик Ю.Лотман декілька параграфів своєї монографії „Беседи о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века)” присвятив дослідженню заручин, шлюбу, розлученню, статусу жінки у дворянському

середовищі Російської імперії. Автор навів цікаві, почерпнуті з джерел і літературних творів, приклади шлюбів та розлучень, інтимних стосунків серед привілейованих верств суспільства¹⁸.

Вагомим внеском у розробку питання про церковний фактор у демографічній поведінці населення Російської імперії (на прикладі Тамбовської губернії) стала дисертація К.П.Мареєвої. Автор поставила собі за мету виявлення специфіки церковного регулювання демографічної поведінки різних прошарків населення на мікроісторичному рівні. Автор зробила висновок, що у XIX – початку XX ст. церковна влада намагалася формувати демографічний менталітет населення, але їй вдалося отримати результат тільки тоді, коли вимоги церкви співпали із традиційними уявленнями пастви. Традиційне російське населення жило у своєму самобутньому світі, анітрохи не задумуючись про існування християнсько-православного вчення¹⁹.

Великий внесок у дослідження соціальної історії Росії зробив видатний історик Б.М.Миронов. Учений присвятив ряд публікацій дослідженню демографічної поведінки серед православного населення Російської імперії XVIII – XIX ст.²⁰. Апогеєм його роботи стало видання двотомної монографії „Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.)”²¹. Метою свого дослідження автор назвав: „...вияснити, яка модель демографічної поведінки панувала в Росії протягом XVIII – на початку XX ст., коли почався перехід від так званої східноєвропейської до західноєвропейської моделі шлюбності і від традиційної до сучасної моделі відтворення населення, хто був піонером у регулюванні народжуваності серед станів і хто – серед регіонів”²².

Дослідженню ключових проблем історії сім'ї в російському провінційному місті періоду модернізації присвячено монографію Ю.М.Гончарова. У праці ґрунтовно досліджено важливі тенденції історичного розвитку сім'ї: шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії, склад і чисельність міст Західного Сибіру, демографічні процеси в родині, економіку сім'ї і внутрішньосімейні відносини. У вступі до своєї праці історик відзначив: „Посилення в останні роки уваги істориків до сімейної проблематики обумовлено важливістю сім'ї у соціальній історії суспільства. Одна з причин зростання уваги до історії шлюбно-сімейних відносин пов'язана із збільшенням інтересу до проблем сучасної сім'ї. Відомо, що всякий раз, коли сучасність ставить перед суспільством будь-які проблеми, історична наука також звертається до них у пошуках їх генезису, розвитку, можливих рішень”²³.

Білоруський історик В.Л.Носевич у монографії „Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе” поставив мету – реконструювати традиційне сільське суспільство як цілісну систему, виявити його загальні та особливі риси, які були властиві білоруському селу, у вузькому смислі – локальній і відносно замкнутій общині селян-католиків центральної Білорусі²⁴. В.Л.Носевич зупинився на детальному аналізі шлюбної поведінки селян, народження дітей, їх виховання і навчання та ін. Дане дослідження стане у нагоді при порівнянні демографічної ситуації селян-католиків і православних.

Вагомий внесок у дослідження структури сім'ї в історії Європи зробив В.Л.Носевич у своїй статті „Еще раз о Востоке и Западе: структура семьи и домохозяйства в истории Европы”. Дослідник ґрунтовно охарактеризував

історіографію даної теми, виявив основні аспекти зацікавлення російських, зарубіжних, українських вчених. Також В.Л.Носевич проаналізував матеріали конференцій і семінарів, проведених в останні роки, що були присвячені дослідженню особливостей структури сім'ї і домогосподарства у Європі. Наприкінці статті автор зробив висновок: „...багаторічні порівняльні дослідження сімейної структури так чи інакше виходять на проблему співвідношення економічних і культурних факторів, які визначають співвідношення економічних і культурних факторів”²⁵.

Жвава дискусія розгорнулася між тамбовськими істориками В.Л.Дьячковим, В.В.Каніщевим і петербурзьким дослідником Б.М.Мироновим. Стаття останнього була відповіддю на критичні зауваження тамбовських вчених, зроблені у статті „Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в.”. В.Л.Дьячков і В.В.Каніщев піддали сумніву рівень релігійності селян і, як наслідок, не дотримання ними заборон на статеві відносини під час постів, про що свідчить часта народжуваність дітей через певний проміжок часу. Історики наполягають на вирішальному впливі біологічних і природних факторів на соціальні та економічні процеси і на демографічну поведінку росіян. Б.М.Миронов піддав критиці дослідження В.Л.Дьячкова і В.В.Каніщева, звинувативши їх у недооцінці впливу соціальних та економічних факторів на шлюбно-сімейні відносини, а також у неможливості виявити закономірності при дослідженні поодиноких випадків, а не масових спостережень²⁶.

Таким чином, останнім часом у Росії почастишала поява статей, монографій, в яких дослідники з нових методологічних підходів аналізують процес еволюції шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії. Окрім того, було проведено ряд наукових конференцій з вказаної проблематики²⁷. Це свідчить про зацікавлення сучасними вченими таким напрямком соціальної історії, як дослідження повсякденності, приватного, неофіційного, непублічного життя людей, що сприяє вивченню історії на мікрорівні. На сьогоднішній день зарубіжними і російськими істориками, демографами, на основі статистичних, математичних методів, архівних джерел тощо, вже напрацьовано значний масив праць із цього напрямку дослідження. Почастішала поява праць, у яких об'єктом дослідження виступає саме селянська сім'я, взаємовідносини між подружжям, до- і шлюбна поведінка, народження дітей, дитяча смертність, участь церкви, держави, сільської громади в шлюбно-сімейній сфері життя суспільства. Поява цих досліджень є ознакою зміни пріоритетів у сучасній історичній науці: від політичної й економічної проблематики до соціальної і приватної.

Дана стаття не претендує на цілковиту висчерпність, оскільки її обмежені рамки не дозволяють докладно висвітлити всі праці, в яких вчені досліджують шлюбно-сімейну проблематику. Тому подальші розвідки будуть спрямовані на розширення історіографічного аналізу досліджень вітчизняних, російський і зарубіжних авторів із проблем шлюбної поведінки населення Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині XIX – на поч. XX ст.: Посібник для практичних занять та самостійної роботи для студентів історичних факультетів / Упор. В.О. Куликов, М.В. Проценко. – Х.: Вид-во ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2007. – 63 с.; Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // <http://www.history.org.ua/XIX/k2/5_1.pdf>; Акіншева І.П. Інноваційні тенденції розвитку сучасних європейських підручників з соціальної історії // <http://www.alma-mater.inpu.edu.ua/elect_v/r4/07aipzsi.pdf>; Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. - № 1. – С.174-184; Федчиняк А. Історія повсякденності як складова змісту шкільної історичної освіти // <<dls.ksu.kherson.ua/dls/GetFile.aspx?m=2@id=1354;ukrainian%20historigrady.doc>>; Бурин С., Ведюшкін В. Історія повсякденності як складова шкільного курсу нової історії // <www.bdpu.org/scientific_published/history_2006/11.doc>; Пилипенко Н. Повсякденне життя сім'ї парафіяльного священика Харківської єпархії в XIX ст. // Сучасні напрямки історичних досліджень: історія повсякденності / Матеріали конференції 7 квітня 2006 р. / Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна // <http://www-history.univer.kharkov.ua/ukraine/science/confernce_2006/index.html>; Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема // <http://blog.iv-fr.net/entry.php?w=history@e_id=158> 2. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства // <http://www.history.org.ua/XIX/k2/5_1.pdf>; 3. Афанасьев Ю.Н. Фернана Бродель и его видение истории // Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М.: Прогресс, 1986. – Т.1. – С.8; 4. Бродель Ф. Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М.: Прогресс, 1986. – Т.1. – С.29; 5. Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и И.С.Кона. – М.: Статистика, 1979. – С.23; 6. Hajnal J. Two kinds of pre-industrial household formation system. In: R. Wall (ed.), in collaboration with J. Robin and P.Laslett. Family Forms in Historic Europe. – Cambridge, 1983. P. 65-104; 7. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого и И.С.Кона. – М.: Статистика, 1979. – С.136-138; Laslett P. Introduction: The history of the family // Laselett P., Woll R. Household and Family in Past Time. – Cambridge, 1972. P. 1-89; 8. Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т.Зоколла, О.Кошелевой, Ю.Шлюмбама; Отв. ред. О.Е.Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А.Левинсона, пер. с франц. Л.А.Пименовой. – СПб.: Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – С.35-80; Mitterauer M. Historical family forms in eastern Europe in European comparison // <http://dmo.econ.msu.ru/epc2001_hisrory/advertVienna2000/index.html>; 9. Фукс Э. Иллюстрированная история нравов: Эпоха Ренессанса: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – С.6; 10. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.) / Пер. с нем. Л.А.Овчинцевой; науч. ред. М.Ю.Брандт. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С.8; 11. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX вв.) / Пер. с нем. Л.А.Овчинцевой; науч. ред. М.Ю.Брандт. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – С.41; 12. Габдрахманов П.Ш. Средневековые крестьяне и их семьи: Демографическое исследование средневековой деревни VIII-IX веков (по данным грамот). – М.: Памятники исторической мысли, 1996. – 248 с.; 13. Любарт М.К. Семья во французском обществе: XVIII – начало XX века. – М.: Наука, 2005. – 296 с.; 14. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М.: Юрид. лит., 1991. - С.103-104; 15. Долгов В. Любовь, сексуальность и половая мораль в Древней Руси XI-XIII вв. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Випуск I. – С.205-215; 16. Долгов В. Быт и нравы Древней Руси. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – С.9; 17. Пушкарёва Н.Л. Женщины Древней Руси. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.; Пушкарева Н.Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этнографическое обозрение. – 1995. - № 3. – С.55-70; Пушкарева Н.Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X-XV вв.) // Этнографическое обозрение. – 1996. - № 6. – С.93-106; Пушкарева

Н.Л. Мать и материнство на Руси (X-XVII вв.) / Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / Под ред. Ю.П.Бессмертного. – М.: Издат. Центр Рос. госуд. гуманит. ун-та, 1996. – С.305-341; Пушкарева Н.Л. Русская семья X-XVII вв. в „новой” и „традиционной” демографической истории // Этнографическое обозрение. – 1996. - № 3. – С.66-79; Пушкарьова Н.Л. Женщина в русской семье (X-XX века) // Русские / Отв. ред. В.А.Александров и др. – М.: Наука, 1999. – С.456-465; 18. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века. – СПб.: Искусство-СПБ, 1994. – 240 с.; 19. Мареева Е.П. Церковный фактор в демографическом поведении населения Тамбовской губернии в XIX – начале XX в.: Дис... канд. ист. наук: 07.00.02. – Тамбов, 2003. – 267 с.; 20. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. / Брачность, рождаемость, смертность в России и в СРСР. Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневого. – М.: Статистика, 1977. – С.83-104; Миронов Б.Н. Исповедные ведомости – источник о численности и социальной структуре православного населения России XVIII – первой половины XIX в. // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Наука, 1989. – Вып. XX. – С.102-117; Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л.: Наука, 1990. – 272 с.; Миронов Б.Н. Россия и Запад в XVIII – начале XX в.: социологические образы и историческая реальность // <<http://bmironov.spb.ru/method.php?mn=5@lm=1@lc=art9>>; 21. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.). – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т.1. – 548 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.). – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т.2. – 566 с.; 22. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.). – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т.1. – С.158; 23. Гончаров Ю.М. Городская семья второй половины XIX – начала XX в.: Монография. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2002. – С.3-4; 24. Носевич В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе // <<http://vn.belinter.net/book/index.htm>>; 25. Носевич В. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // <<http://vn.belinter.net/model/10.html>>; 26. Дьячков В.Л., Канищев В.В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. // <<http://kleio.asu.ru/aik/krug/2003/317-341.pdf>>; Миронов Б.Н. Можно ли увидеть всю Россию из Малых Пупков // <<http://bmironov.spb.ru/method.php?mn=5@lm=2@lc=methodst1>>; Миронов Б.Н. Нет, не увидеть всю Россию из Малых Пупков // <<http://kleo.asu.ru/aik/krug/2005/528-543.pdf>>; 27. Иваницкий В. Русская женщина и эпоха «Домостроя» // Общественные науки и современность. – 1995. - № 3. – С.161-173; Власова И.В. Брак и семья у русских (XII – начало XX века) // Русские. / Отв. ред. В.А.Александров и др. – М.: Наука, 1999. – С.416-431; Гнеушева Р.Д. Модель семьи в русской культуре XVIII века // Семья в России: история и современность / Материалы Всероссийской научной заочной конференции. – Тверь: ТГТУ, 2001. – С.25-27; Ермишкина О.К. Отношение к семье и браку в среде дворянской интеллигенции во второй половине XVIII – первой половине XIX вв. // Семья в России: история и современность / Материалы Всероссийской научной заочной конференции. – Тверь: ТГТУ, 2001. – С.28-29; Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.): Монография. – СПб.: СПГУТД, 2004. – 608 с.; Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в Российской империи. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2006. – 272 с.